

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ПРИРОДООХОРОННОЇ РОБОТИ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

Турбар Т. В.

кандидат педагогічних наук,

старший викладач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності

Запорізький національний університет

вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна

orcid.org/0000-0931-1947-1074

tatyana.turbar@gmail.com

Ключові слова:

*методологічні підходи,
природоохоронна робота,
учнівська молодь, екологічні
цінності, екологічна
діяльність, екологічне
виховання.*

У статті на основі аналізу наукових праць виділено декілька методологічних підходів до проблеми природоохоронної роботи учнівської молоді. Це такі підходи, як етико-естетичний, утилітарний, економіко-трансформаційний, системний, ціннісний і діяльнісний. Їх комплексне використання дає змогу розглядати процес природоохоронної роботи як цілісну систему, яка сприяє формуванню та мотивації екологічної поведінки серед молоді й формує готовність підростаючого покоління до природоохоронної роботи.

Етико-естетичний підхід ґрунтується на ідеях утвердження етичних та естетичних цінностей природи, необхідності формування гуманного ставлення людей до природи незалежно від її практичної користі, високій оцінці нематеріальної значущості природи. Сутність утилітарного й економіко-трансформаційного підходів полягає в сприйнятті людиною природи лише як засобу задоволення власних потреб і як економічного ресурсу. Системний підхід до природоохоронної роботи базується на вивченні природи як цілісної системи, охорону та відновлення якої варто здійснювати загалом, а не тільки для підвищення ефективності окремих її компонентів. Установлено, що основою ціннісного підходу є усвідомлення людиною необхідності формувати ціннісні орієнтації щодо об'єктів природи, які слугують орієнтиром природоохоронної діяльності. Основою ціннісного підходу є усвідомлення людиною необхідності сформованості ціннісних орієнтацій щодо об'єктів природи, які є орієнтиром для здійснення природоохоронної роботи. Діяльнісний підхід ґрунтується на теорії діяльності, яка допомагає підвищувати рівень прагнень суб'єктів до здійснення охорони природи шляхом залучення їх до конкретних природоохоронних справ. Застосування ціннісного підходу сприяє формуванню в школярів ціннісних орієнтацій стосовно природи, що визначають пріоритети для здійснення природоохоронної роботи учнями загальноосвітньої школи та принципи їхньої поведінки в природі.

Доведено, що використання діяльнісного підходу в організації природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи дає змогу сформувати в них практичні вміння та навички охорони природи.

METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE PROBLEM OF ENVIRONMENTAL WORK OF SCHOOL YOUTH

Turbar T. V.

*Candidate of Pedagogical Sciences,
Assistant Professor at the Department of Pedagogy and Psychology of Educational Activity
Zaporizhzhia National University
Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0931-1947-1074
tatyana.turbar@gmail.com*

Key words:

*methodological approaches,
environmental work, school
youth, environmental values,
environmental activities,
environmental upbringing.*

The article on the basis of the analysis of scientific principles identify the methodological approaches to the problems of environmental work of school youth. These are approaches such as: ethic-aesthetic, utilitarian, economic-transformative, systemic, value and activity. Their integrated use makes it possible to consider the process of environmental work as a holistic system, which promotes the formation and motivation of environmental behavior among young people and generates readiness for the younger generation. The ethic-aesthetic approach is based on the ideas of affirming the ethical and aesthetic values of nature, the need to form a humane attitude of people to nature regardless of its practical benefit, a high appreciation of the intangible significance of nature. The essence of utilitarian and economic-transformative approaches lies in the perception of man of nature only as a means to meet his own needs and as an economic resource. The systematic approach to environmental work is based on the study of nature as a holistic system, the protection and restoration of which should be carried out as a whole, and not only to increase the efficiency of its individual components. The basis of the value approach is a person's awareness of the need to form value orientations with respect to the objects of nature that serve as a benchmark for environmental work. The activity approach is based on a theory of activity that helps to increase subjects' aspirations for nature conservation by involving them in specific environmental matters. It is proved that the most effective in environmental work is the use of activity and value approaches. It has been determined that the application of the value approach contributes to the formation of value orientations towards the pupils, which determine the guidelines for the environmental work of pupils and the principles of their behavior in nature. It is established that the use of activity approach in the organization of environmental work of school youth allows them to develop practical skills and skills of nature conservation.

Постановка проблеми. Сучасні реалії погіршення екологічної ситуації у світі висувають якісно нові вимоги до рівня культури екологічної поведінки. Світова спільнота потребує свідомих, ініціативних, небайдужих громадян, здатних нести відповідальність за наслідки своєї діяльності, готових змінити своє життя з метою налагодження гармонійних взаємин у системі «людина-природа» на засадах сталого розвитку. У цій системі сьогодні відбувається пошук нових форм взаємин, що вчені пов'язують зі свідомим і наполегливим переосмисленням ціннісних орієнтирів, формуванням комплексної стратегії розвитку з урахуванням ситуації, що склалася в природі, культури та людській духовності.

Актуальність питання дослідження методологічних підходів до природоохоронної роботи обумовлюється потребою в пошуку шляхів вирішення екологічних проблем через виховання екологічно свідомих громадян. У зв'язку з цим постає необхідність вивчення методологічного аспекту організації та здійснення природоохоронної роботи учнівської молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми гармонізації взаємин між людиною та природою присвячені дослідження В. Борейка, В. Вернадського М. Моїсеєва, В. Сухомлинського й ін. Концептуальні теоретичні положення, принципи та завдання екологічної освіти й виховання висвітлено в працях А. Волкової, А. Захлебного,

І. Зверева, І. Костицької, Г. Пустовіта, С. Совгіри, І. Суравегіної, С. Шмалей та ін. Для дослідження важливими є наукові розвідки, у яких окреслено психолого-педагогічні підходи до формування відповідального ставлення до природи (С. Дерябо, Н. Жук, О. Киричук, М. Кисельов, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн, В. Ясвін та ін.). У роботах О. Барліт, О. Колонькової, К. Магрламової, Л. Малинівської, В. Маршицької, С. Скрипник, Т. Юркової розкрито проблему виховання в школярів ціннісного ставлення до природи.

Проведений аналіз літературних джерел з проблеми дослідження педагогічних, психологічних і методологічних підходів до природоохоронної роботи учнівської молоді свідчить про фрагментарне дослідження цього питання.

Метою статті є окреслення основних методологічних підходів до проблеми організації та здійснення природоохоронної роботи учнівської молоді.

Виклад основного матеріалу. У структурі процесу навчання й наукового пізнання в екології виділяють такі компоненти:

- інформаційний (збирання інформації про стан навколишнього середовища, розмежування природних та антропогенних причин виникнення екологічних проблем);

- моделюючий (моделювання певних об'єктів або змін навколишнього середовища й націй основі прогнозування та наукове передбачення змін, що відбуватимуться в природі);

- діяльнісний (застосування отриманих знань у практичній діяльності).

У контексті дослідження важливим є обґрунтування значення саме діяльнісного компонента, необхідності практичної спрямованості методологічних аспектів екологічних досліджень, які повинні забезпечувати здатність ефективно вирішувати завдання, пов'язані із взаємодією людини та природи [18, с. 214].

Природоохоронну роботу ми розглядаємо як складник природоохоронної діяльності, адже вона включає в себе суто практичні дії людини, що є спрямованими на обробку природних об'єктів. Об'єктивна необхідність природоохоронної роботи зумовлена реальною екологічною ситуацією, необхідністю переорієнтації суспільної свідомості, необхідністю формування екологічної культури особистості.

Аналіз наукових праць дав змогу виявити декілька підходів до проблеми організації та здійснення природоохоронної роботи учнівської молоді. Це такі підходи, як *етико-естетичний*, *утилітарний*, *господарсько-перетворювальний* (О. Барліт, В. Борейко, Д. Кавтарадзе, Н. Пустовіт, Б. Родоман та ін.); *системний* (І. Блауберг, В. Плюсіна, Є. Юдін та ін.); *ціннісний* (В. Маршицька,

О. Колонькова, Т. Юркова, Л. Юрченко й ін.) та *діяльнісний* (С. Бойченко, Р. Кельбас, А. Леонт'єв, Г. Пустовіт, С. Рубінштейн, Т. Саєнко, Е. Юдін та ін.). Схарактеризуємо сутність цих підходів.

Дослідженню етико-естетичного підходу до природи присвячені праці О. Барліт. Саме естетичним мотивам науковець відводить особливу роль в екологічному вихованні. Ми погоджуємося з критичним зауваженням щодо недостатньої уваги педагогів до цього підходу. Як зазначає О. Барліт, «майже в усіх підручниках з охорони природи подані до вивчення природні ресурси, а не природа» [1, с. 8]. Сутність цього підходу, за педагогом, полягає в усвідомленні учнями думки про необхідність збереження естетичної цінності природи не лише тому, що вона корисна для людини, а тому, що сама природа є цінністю.

Утилітарний і моральний аспекти оцінювання краси природи виділені В. Борейко та Н. Пустовіт. З одного боку, як зазначають учені, краса природи оцінюється людиною з погляду її користі для самої себе (з метою лікування, одержання естетичного задоволення, натхнення), а з іншого боку, цінується сама по собі як абсолютна, ідеальна цінність, яка не має користі для людини. У зв'язку з цим науковці вважали, що краса природи має утилітарну користь і моральну, ідеальну цінність, вона викликає природоохоронну мотивацію [4, с. 51].

В. Борейко виділив такі підходи, як утилітарний, моральний, естетичний і науковий. Критикуючи утилітарний підхід до охорони природи, учений уважав, що утилітарна точка зору є слабкою причиною охорони природи (адже деякі люди не відчувають краси природи, не отримують від неї задоволення, так навіщо ж їм її охороняти?) [4, с. 28]. Підтримуючи погляди Д. Кавтарадзе, Б. Родомана й ін., учений писав про утилітарно-неосвічену господарську практику як в Україні, так і закордоном, критикував наявність великої кількості підручників з охорони природи для навчальних закладів різних освітніх рівнів, у яких розглядається тільки охорона природних ресурсів (надр, ґрунтів, вод), але не охорони самої природи [4, с. 99–100].

На думку В. Борейка, одним із підходів до охорони природи може бути й моральний підхід, оскільки це передбачає збереження ідеальної сутності краси як добра та істини. Однак й естетичний, і моральний підходи взаємообумовлені, оскільки, як писав учений, без краси добро не істина. При цьому естетичний аргумент щодо охорони природи не завжди порівняно з етичним може забезпечити надійну охорону для всієї природи. Це положення науковець пояснив тим, що естетична мотивація не розповсюджується на негарні та непримітні з погляду середньої людської оцінки природні ділянки, види,

об'єкти – болота, пустелі, безхребетні тварини. Також В. Борейко стверджував, що не завжди виходить, щоб людина насправді бачила та оцінювала природні території й види перед тим, як почне вживати заходів з їх охорони. У цьому плані варто відмітити взаємозв'язок етико-естетичного підходу з таким підходом, як діяльнісний, оскільки саме природоохоронні дії людини зрушуються в напрямі людського досвіду й тільки як заміщення до самого природного об'єкта [5, с. 113].

Науковці (А. Боголюбов, В. Борейко, Д. Кавтарадзе, А. Овсянніков, А. Олексин, Р. Перелет) виключно важливою вважали тезу про ступінь впливу типу домінуючих цінностей на стійкість соціуму в процесі взаємодії з природою. Етико-естетичний підхід до збереження природи, на думку вчених, обґрунтовує необхідність формування в людей екоцентричної й біоцентричної свідомості, які характеризуються вищою мірою психологічної належності людей до світу природи; партнерською позицією щодо природи; орієнтацією на духовну взаємодію з природою та її захист заради її самої. Однак, як зазначали вчені, утилітарний і науковий підходи, які спираються тільки на наукову та господарську цінність природи, культивувалися в період розвитку радянського суспільства. Результатом цього вчені вважали зменшення потенційних прихильників створення охоронних природних територій, уповільнення розвитку заповідної справи й охорони дикої природи. Краса природи за часів радянського періоду найчастіше сприймалася як засіб задоволення потреб людини: отримання задоволення, відпочинку, рекреації, у цьому разі лише жадоба задоволень мотивує естетичне оцінювання: «Ми вишукуємо красиві пейзажі не тому, що вони цінні самі по собі, а тому, що вони сприяють отриманню задоволення (або незадоволення), а сама природна естетика зводиться до задоволення почуттів, до утилітарної користі для людини» [6, с. 214–215].

Науковці поділяють думку Е. Бреді, який уважає, що концепція «незацікавленості» може стати основою нового естетичного оцінювання красоти природи, коли природний об'єкт цінується заради своїх естетичних якостей, а не як знаряддя для досягнення певних цілей. Незацікавленість як основа естетичного оцінювання сприяє визначенню позиції, яка еґоїстичний інтерес і думки про використання природи відводить на задній план, на перше ж місце ставить естетичні якості, що цінні самі по собі, незалежно від будь-яких цілей. Незацікавленість, на думку вчених, не означає байдужість, а лише вказує на те, що природний об'єкт оцінюється незалежно від вигоди або інтересу, яким він може потенційно слугувати.

Розглядаючи естетичне ставлення людини до природи, Б. Родоман писав, що про низьку ланд-

шафтну культуру населення вказують негативні естетичні контрасти між доглянутою присадибною ділянкою й брудною вулицею, новим автомобілем і ґрунтовою дорогою, упорядкованим центром міста і його захаращеними окраїнами, потворними селищами й чудовими безлюдними пейзажами, збереженими далеко від проїзних доріг. Таке неблагополуччя навколишнього середовища, на думку вченого, свідчить про відсутність екологічного виховання. Науковець стверджує, що позитивний вплив на людину надають такі властивості ландшафту: краса, чистота, різноманітність, географічна специфіка й екзотика. У деяких властивостей є негативні антиподи, що впливають негативно: неподобство, забрудненість, одноманітність, стандартність [16]. Завдання естетичного виховання – привчити підрастаюче покоління помічати, цінувати, берегти, шукати, знаходити і творити прекрасне, що, на наш погляд, важливо під час організації природоохоронної роботи учнівської молоді.

Етико-естетичний підхід у працях В. Родомана, на нашу думку, найбільш яскраво проявляється в такому вислові науковця: «... виховання має навчити помічати, цінувати, берегти, шукати, знаходити і творити прекрасне в ландшафті; долати й пом'якшувати несамовитий контраст між тягою до прекрасного у сфері споживання престижних продуктів мистецтва й техніки та байдужістю до краси і неподобства в навколишньому середовищі». Відмінною рисою від думки інших учених, прихильників етико-естетичного підходу ми вважаємо культивоване В. Родоманом прагнення вийти в природоохоронній роботі за межі традиційної естетики, яка є обмеженим відображальним мистецтвом і промисловим дизайном. Важливо, як уважав учений, поширити естетичне ставлення на землю, «гідну бути предметом мистецтва й художнього конструювання не менше, аніж праски й чоботи». Для конструювання наукових підходів до проблеми природоохоронної роботи учнівської молоді важливим, на нашу думку, є висунуте автором положення, що краса Землі повинна рости й розвиватися разом із загальною еволюцією культури, а турботу про зовнішність ландшафту треба простирати не тільки на історико-художні заповідники та парки, а й на всю територію будь-якого регіону [16, с. 27–28].

З другої половини ХХ століття широкого розповсюдження в науці набуває системний підхід. Методологія, специфіка системного підходу, на думку І. Блауберга та Е. Юдіна, визначаються тим, що орієнтують дослідження на розкриття цілісності об'єкта й механізмів, що забезпечують виявлення різноманітних типів зв'язків складного об'єкта і зведення їх у єдину теоретичну картину. Науковці критикують праці Л. Бергаланфі та

його найближчих сподвижників, які пропагують загальну теорію систем у надзвичайно широкому сенсі слова. Автори зазначають, що в цих роботах не враховуються проблеми конкретних методологічних функцій, які виконуються системним підходом загалом і конструкціями типу загальної теорії систем зокрема. Важливою у визначенні системного підходу до природоохоронної роботи є думка науковців про необхідність спеціальних зусиль суспільства, спрямованих на відновлення природи, оскільки суттєво зменшився інтервал між можливостями, наданими природним середовищем, і потребами суспільства в природних умовах існування. Системний підхід до взаємин у системі «людина-природа» виступає як фактор, який накладає абсолютно реальні обмеження як на цілі людини, так і на способи їх досягнення [2, с. 65].

Системний підхід до охорони природи дає змогу розглядати живу природу як складну багаторівневу систему. Але разом із тим Е. Юдін стверджував, що системний підхід не може бути зараховано до рівня конкретно-наукової методології. Зазначений підхід автор зараховував до рівня загальнонаукових принципів і процедур дослідження. Філософ стверджував, що під час використання системного підходу обґрунтуванню передусім варто піддавати розгляд об'єкта дослідження як систем [19, с. 160–161].

Системний підхід у вивченні проблеми охорони природи закладено в дослідженнях В. Плюніної. Науковцем визначена концепція на базі системного підходу під час вивчення моделі ставлення людини до природи, оскільки ця система розвивається в умовах трансформації соціального середовища й радикальних соціальних змін, що потребують вивчення впливу соціальних факторів, потреб, ціннісних установок, стереотипів і почуттів самої людини щодо природи [14, с. 134–139].

Основою ціннісного підходу у ставленні людини до природи, за твердженням Л. Юрченко, є незадоволення й потреба. Ці два складники, як зазначає автор, визначають інтенсивність соціального суб'єкта, що проектує позитивні характеристики бажаної екологічної ситуації та конструктивні шляхи, що ведуть до неї [21].

В. Маршицька розглядає ставлення до природи як своєрідну проекцію ціннісних підходів, що виробляються людством у процесі культурного розвитку. Саме на ціннісному ставленні до природи базується процес становлення й розвитку людських потреб і ставлень, зумовлених емоційними переживаннями. Досвід емоційно-ціннісного ставлення включає емоційні переживання, що відповідають потребам і системі цінностей певного суспільства й відрізняються якісними характеристиками, динамічністю й об'єктами, на які спрямовані [12, с. 11–12].

Структуру ціннісного ставлення особистості до природи О. Колонькова визначає як логічну єдність таких психологічних утворень, як емоційні переживання, що зумовлені світом природи; потребою та інтересами особистості в об'єктах природи; системою особистісних цінностей, спрямованих на збереження природи; творчою активністю екологічного спрямування. Реалізацію ціннісного підходу у ставленні людини до природи педагог убачає в забезпеченні позитивних емоційних переживань у світі природи, в усвідомленні значення природи щодо задоволення особистих потреб, у наявності внутрішніх спонукань до збереження природи, визнання самоцінності об'єктів природи, гуманістичної творчої взаємодії з ними [8, с. 7].

Ціннісний підхід до природоохоронної роботи, на думку Т. Юркової, дає змогу визначити перспективи розвитку суспільства, моделювати соціальні системи. З урахуванням цього цінності можна розглядати як особливий продукт діяльності людей, у ході якої перетворюються соціальні властивості речей [20].

У сучасному закладі загальної середньої освіти здобувачі освіти мають навчитися цінувати й берегти природу, докладати зусилля для її збереження, орієнтуватися в нових екологічних знаннях і використовувати успішний закордонний досвід природоохоронної роботи щодо вдосконалення та підвищення рівня культури поведінки в природі. Саме тому науковці наголошують на необхідності пошуку екологічних цінностей, що слугують дійсним орієнтиром для майбутніх поколінь. Науковці (М. Кисельов [9], Б. Лук'янова [11], М. Моїсеєв [13]) уважають, що екологічні цінності виконують функцію перспективних цілей для всіх мешканців планети, а отже, мають бути основним мотивом у здійсненні природоохоронної роботи. Екологічні цінності визначають орієнтири для здійснення природоохоронної роботи учнями закладів освіти й принципи їхньої поведінки в природі, тому наше суспільство виявляє зацікавленість у тому, щоб учнівська молодь знала, як дотримуватися в сучасних реаліях актуальних правил поведінки, яка не шкодить навколишньому середовищу.

Саме тому на початку навчання в школі кожна дитина має потрапити під цілеспрямований вплив учителів, що опікуються проблемами природоохоронної роботи. Сфера природоохоронної роботи в школі, її напрями (озеленення території школи й населених пунктів, лісовідновлення й догляд за лісами, боротьба проти руйнування ґрунту, рекультивация й догляд за ландшафтами, охорона рослин і тварин) та особливо такі форми (загони «зелених» і «голубих» патрулів, шкільні лісництва, загони з боротьби проти ерозії ґрун-

тів, табори праці й відпочинку, клуби юних друзів природи, екскурсії, експедиції, походи тощо), що безпосередньо керуються педагогами, формують екологічні ціннісні орієнтації.

Ключову роль у сучасній методології відіграє поняття «діяльність». Діяльнісний підхід у науці розроблений Л. Леонт'євим та С. Рубінштейном. С. Рубінштейн сформулював принцип єдності свідомості й діяльності, яку автор розглядає як сукупність дій, спрямованих на досягнення мети [17]. А. Леонт'єв основною характеристикою діяльності вважав її предметність і пов'язував з поняттям мотиву, без якого діяльність неможлива [10]. Ці положення є важливими для дослідження, тому що природоохоронну роботу ми розглядаємо як сукупність практичних дій, мотивом яких є охорона природи.

Розглядаючи природу як сукупність природних умов існування людини, Е. Юдін писав, що діяльність, яка завжди здійснюється в навколишньому середовищі, створює реальну основу ставлення людини до природи. Саме тому, на думку автора, ставлення людини до природи визначається передусім зміною характеру, спрямованості й масштабів людської діяльності [19, с. 250–251].

Доцільність і необхідність використання діяльнісного підходу в системі екологічної освіти обґрунтована Р. Кельбас. На її думку, екологічна діяльність є способом і засобом задоволення екологічних потреб. Екологічна діяльність визначається автором як провідний чинник формування екологічної свідомості [7].

Основою діяльнісного підходу, за С. Бойченко й Т. Саєнко, є категорія предметної діяльності людини, яку автори визначають як форму активності, що характеризує здатність людини чи пов'язаних із нею систем бути причиною змін. Зазначений підхід, на думку науковців, указує на певний компонентний склад людської діяльності. Серед найсуттєвіших її компонентів автори виділяють такі: потреба, суб'єкт, об'єкт, процеси, умови, результат [3, с. 34–35].

Діяльнісний підхід розкрито в дослідженнях Г. Пустовіта. Сутність цього підходу автор убачає в практичній реалізації здобутих учнями знань, застосування сформованих умінь і навичок у конкретних життєвих ситуаціях. Важливим для дослідження є твердження науковця, що центральне місце в змісті навчальних програм мають посідати практичні вміння й навички щодо вивчення та охорони природи, а отже, навички прийняття екологічно доцільних рішень щодо власної поведінки в довкіллі. Зміст навчальних програм має будуватися на принципах спрямованості на розвиток діялісно-практичної сфери особистості. Цей принцип педагог визначає як один із провідних у реалізації на практиці знань екологічного змісту, що логічно поєднує принципи системності, наступності, доступності й цілісності процесів навчання та виховання особистості, забезпечує потреби й запити особистості в практичному вивченні навколишнього середовища та участі в діяльності щодо його охорони [15, с. 8–9].

Діяльнісний підхід, на нашу думку, є одним із найефективніших у природоохоронній роботі, оскільки його використання дає змогу сформувати практичні вміння та готовність до охорони природи.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, кожен із проаналізованих підходів розкриває сутнісні характеристики ставлення людини до природи в певні історичні періоди. Розроблення технології формування відповідального ставлення до природи в підростаючого покоління не може обмежуватися лише одним із них, а має бути синтезом передусім ціннісного, морального, естетичного та діялісного підходів з максимальною мінімізацією утилітарного ставлення до природи. Таке поєднання зазначених підходів створює умови для усвідомлення кожним власної причетності й відповідальності за стан навколишнього середовища та забезпечує формування екологічної свідомості в учнівської молоді як стратегічного напрямку їх підготовки.

Література

1. Барліт О.О. Етико-естетичний підхід в сприйнятті природи: історико-педагогічний аспект. *Психологія, педагогіка та медико-біологічні проблеми формування особистості*. Харків : Основа, 2007. № 2. С. 6–9.
2. Блауберг И.В., Юдин Э.Г. Становление и сущность системного подхода. Москва : Наука, 1973. 270 с.
3. Бойченко С.В., Саєнко Т.В. Екологічна освіта – основа сталого розвитку суспільства. Проблеми і перспективи вищої школи : монографія Київ : Ун-т «Україна», 2013. 501 с.
4. Борейко В.Є., Пустовіт Н.А. Екологічна естетика : методичний посібник для вчителів. Київ : Логос, 2012. 71 с.
5. Борейко В.Е. Введение в природоохранную эстетику. 3-е изд., доп. Киев : Киевский эколого-культурный центр, 2001. 68 с.
6. Кавтарадзе Д.Н., Овсянников А.А., Олексин А.В. Социально-экономические основы сохранения биоразнообразия. Москва : Из-во НУМЦ, 2002. 229 с.
7. Кельбас Р.В. Деятельностный подход в системе дополнительного экологического образования. *Научные труды аспирантов и соискателей Нижневарт. гос. пед. ин-та*. 2003. Вып. 1. С. 223–226.

8. Колонькова О.О. Виховання у старшокласників ціннісного ставлення до природи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2003. 21 с.
9. Концептуальні виміри екологічної свідомості : монографія / М.М. Кисельов та ін. Київ : Парапан, 2003. 312 с.
10. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва : Смысл, Академия, 2005. 352 с.
11. Лук'янова Л.Б. Формування екологічної культури учнів ПТУ в процесі вивчення предметів професійно-технічного циклу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. Київ, 1994. 22 с.
12. Маршицька В.В. Виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей старшого дошкільного віку : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2003. 20 с.
13. Моисеев Н.Н. Экология и образование. Москва : Юнисам, 1996. 192 с.
14. Плюснина В.В. Отечественная природоохранная мысль в XVIII – начале XX века. *Исследование молодых ученых*. Улан-Удэ : Издат. полиграф. комплекс ВСГЛКИ, 2004. С. 134–139.
15. Пустовіт Г.П. Один з підходів до конструювання змісту навчальних програм екологічного спрямування. *Рідна школа*. 2012. № 3. С. 7–12.
16. Родоман Б.Б. Под открытым небом : О гуманистичном экологическом воспитании. *Здравый смысл : библиотека журнала*. Москва : Российское гуманистическое общество. 2004. 184 с.
17. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Москва : Питер, 2003. 512 с.
18. Тверезовська Н.Т., Кищенко В.А. Методологічна основа формування екологічного світогляду майбутніх інженерів з охорони навколишнього середовища. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки»*. 2013. Вип. 108. Т. 2. С. 212–216.
19. Юдин Э.Г. Методология науки. Системность. Деятельность. Москва : Эдиториал УРСП, 1997. 440 с.
20. Юркова Т.Ф. Формування у підлітків ціннісного ставлення до природи в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Херсонський державний університет. Херсон, 2008. 20 с.
21. Юрченко Л.І. Екологічні цінності в структурі екологічної свідомості й екологічної культури. *Мультиверсум. Філософський альманах* : збірник наукових праць. Київ, 2009. Вип. 78. С. 229–237.

References

1. Barlit O. O. (2007) Etyko-estetychnyi pidkhid v spryiniatti pryrody: istoryko-pedahohichnyi aspekt [Ethical-aesthetic approach in the nature perception: historical-pedagogical aspect]. *Psychology, pedagogy and medical and biological problems of personality formation*. Vol. 2. P. 6–9.
2. Blauberger I. V., Yudin E. G. (1973) Stanovlenie i suschnost sistemnogo podhoda [Formation and essence of the system approach]. Moskva: Nauka [in Russian].
3. Boichenko S. V., Saienko T. V. (2013) Ekolohichna osvita–osnova staloho rozvytku suspilstva: problemy i perspektyvy vyshchoi shkoly [Environmental education is the basis of sustainable development of society. Problems and prospects of high school]. Kyiv: University «Ukraine» [in Ukrainian].
4. Boreiko V. Ye., Pustovit N. A. (2012) Ekolohichna estetyka : metod. posib. dlia vchyteliv [Ecological aesthetics: a methodical manual for teachers] Kyiv : Lohos [in Ukrainian].
5. Boreyko V. E. (2001) Vvedenie v prirodoohrannuyu estetiku [Introduction to environmental aesthetics]. Kiev : Kievskiy ekologo-kulturnyy tsentr [in Russian].
6. Kavtaradze D. N., Ovsyannikov A. A., & Oleksin A. V. (2002) Sotsialno-ekonomicheskie osnovy sohraneniya bioraznoobraziya [Social and economic bases of biodiversity conservation]. Moskva : Iz-vo NUMTs [in Russian].
7. Kelbas R. V. (2003) Deyatel'nostnyy podhod v sisteme dopolnitelnogo ekologicheskogo obrazovaniya [Activity approach a system of additional ecological education]. *Scientific works of graduate students and applicants for the Nizhneartovsk State Pedagogical Institute*. Vol. 1. P. 223–226.
8. Kolonkova O. O. (2003) Vykhovannia u starshoklasnykiv tsinnisnoho stavlennia do pryrody [Upbringing of valuable attitude to the nature of senior pupils]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv : Institute of Upbringing Problems. Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
9. Kyselov M. M. (2003) Kontseptualni vymiry ekolohichnoi svidomosti [Conceptual dimensions of ecological consciousness]. Kyiv : Parapan [in Ukrainian].
10. Leontev A. N. (2005) Deyatel'nost. Soznanie. Lichnost [Activity. Consciousness. Personality]. Moskva : Smyisl, Akademiya [in Russian].
11. Lukianova L. B. (1994) Formuvannia ekolohichnoi kultury uchniv PTU v protsesi vyvchennia predmetiv profesiino-tekhnichnogo tsyklu [Formation of the ecological culture of vocational school scientists in the

- process of teaching subjects in the professional and technical cycle]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv : Institute of Pedagogy of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
12. Marshytska V. V. (2003) Vychovannia emotsiino-tsinnisnoho stavlennia do pryrody u ditei starshoho doshkilnoho viku [Upbringing of emotional and valuable attitude to the nature of children of elder preschool age]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv : Institute of Pedagogy of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
 13. Moiseev N. N. (1996) Ekologiya i obrazovanie [Ecology and education]. Moskva : "Yunisam" [in Russian].
 14. Plyusnina V. V. (2004) Otechestvenna prirodoohrannaya myisl v XVIII – nachale XX veka [Patriotic Environmental thought in XVIII – the beginning of the twentieth century]. *Research of young scientists*. Ulan-Ude : Izdat. poligraf. kompleks VSGLKI [in Russian].
 15. Pustovit H. P. (2012) Odyn z pidkhodiv do konstruiuvannia zmistu navchalnykh prohram ekolohichnoho spriamuvannia [One of going near constructing the content of curriculums of ecological orientation]. *Native school*. Vol. 3. P. 7–12.
 16. Rodoman B. B. (2004) Pod otkrytyim nebom : O gumanistichnom ekologicheskom vospitanii [Open Air: On Humanistic Environmental Education]. Moskva : Rossiyskoe gumanisticheskoe obschestvo [in Russian].
 17. Rubinshteyn S. L. (2003) Bytie i soznanie. Chelovek i mir [Being and consciousness. Man and the world] Moskva : Piter [in Russian].
 18. Tverezovska N. T., Kyshenko V. A. (2013) Metodolohichna osnova formuvannia ekolohichnoho svitohljadu maibutnikh inzheneriv z okhorony navkolyshnoho seredovyscha [Methodological base environmental outlook future engineers environmental]. *Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University. Pedagogical sciences*. Vol. 108 (2). P. 212–216.
 19. Yudin E. G. (1997) Metodologiya nauki. Sistemnost. Deyatel'nost [Methodology of Science. Consistency. Activities] Moskva : Editorial URSS [in Russian].
 20. Iurkova T. F. (2008) Formuvannia u pidlitkiv tsinnisnoho stavlennia do pryrody v navchalno-vychovnomu protsesi zahalnoosvitnoi shkoly [Formation of teenagers' appreciative attitude to nature in educational process of schools providing general education]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kherson : Kherson State University.
 21. Iurchenko L. I. (2009) Ekolohichni tsinnosti v strukturi ekolohichnoi svidomosti y ekolohichnoi kultury [Ecological values in the structure of ecological consciousness and ecological culture]. *Multiversum. Philosophical almanac*. Vol. 78. P. 229–237.